

'צרימה יפה להתפאר'?

שולה קשת

יעל דר, 'קאנון בכמה קולות': ספרות הילדים של תנועת הפועלים 1930-1950, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2013, 250 עמודים.

ספרה החשוב של יעל דר מתאר את צמיחתה של ספרות הילדים של תנועת העבודה כשלב מהותי בהתפתחות ספרות הילדים העברית ב(ארץ) ישראל. לספרות זו יועד תפקיד חשוב בשנים 1930-1950 כסוכניה של תרבות מקומית חדשה, שנכתבה בעברית 'ילידית' 'טבעית'. באמצעות הכלים התרבותיים שעמדו לרשותה – מוציאה לאור פועלית עיתונאית לילדים, דבר לילדים ומשמר לילדים, סדרות לילדים בתוך הוצאות הספרים התנועתיות, ספרית פועלים והוצאת הקיבוץ המאוחד – ביקשה תנועת העבודה, שראתה עצמה כאוונגרד, כמנהיגות חינוכית, להשפיע על עיצוב דמותו של הדור החדש הגדל בארץ. המוציאים לאור שייצגו את הסתררות הכללית של העובדים ואת מפא"י היו פלורליסטיים יותר וכיוונו לילדי פועלים בכפר ובעיר, ואילו הוצאות הספרים הקיבוציות כיוונו את הטקסטים בעיקר לילדי ההתיישבות העובדת ולחניכי תנועות הנוער בכפר ובעיר.

במרכז הדיון פורשת יעל דר את הוויכוח הגלוי, ובעיקר הסמוי, בין שתי קבוצות. הראשונה, קבוצה של קובעי טעם בעיקר מתוך קבוצת המחנכים בקיבוצים, שראו בספרות לילדים כלי דידקטי שמטרתו לחנך את הילדים לחיים השיתופיים בקיבוץ. השנייה כללה סופרים ומשוררים מוכרים כמו לאה גולדברג, שלונסקי, אלתרמן ואחרים, שהשתלבו כעורכים או ככותבים בפעילות התרבותית-ספרותית מתוך הזדהות עם הערכים של התנועות הפועליות. יעל דר מלמדת במחקרה על התפקיד החשוב שמילאו משוררים וסופרים אלה בשמירה על 'היפה הספרותי' לצד 'התשלום', שהיה כנראה הכרחי, לטובת המגמה האידאולוגית-דידקטית. למעשה משקף הוויכוח הזה גם את הוויכוח שהתרחש בשדה הספרות היפה הקיבוצית למבוגרים באותה עת. גם סופרי הקיבוץ הראשונים מצאו עצמם בדילמה של 'חירות היצירה', וגם שם אפשר להוכיח שיצירתם של סופרי אמת מכילה לא רק את הדרכים

שבהן שירתו היצירות את הצרכים האידאולוגיים של הקבוצה, אלא גם את הקולות האחרים, סמויים וגלויים, שהעידו על חיותה של 'מחתרת נפשית' שלא העמידה עצמה לשירתה של האידאולוגיה הדומיננטית מתוך התבטלות גמורה (ויעידו על כך ניסיונות הצנזורה שהופעלו על כמה מן הרומנים הראשונים שהופיעו בתנועה הקיבוצית).¹

ספרה של דר מלמד על עבודת מחקר יסודית ומבוססת היטב. לצד תיאור הכלים הארגוניים שהוקמו, הוצאות הספרים, עיתונות הילדים וכד' וניתוח הטקסטים הספרותיים, שראו אור בהוצאות לאור הפועליות במהלך שני העשורים, בחנה דר תעודות רבות, מכתבים אישיים, יומנים, תכתובות עבודה, רשימות קריאה, ביקורות וסקירות ספרים. בעיקר מרתקת בעיני חשיפת הרובד ה'רכילאי', הנעלם בדרך כלל, שעולה מן המכתבים ששלחו נציגים של שתי הקבוצות למערכות של עיתוני הילדים וספרי הילדים. במכתבים, שנועדו מן הסתם לעיני העורך בלבד, נותנים הכותבים דרור אפילו לנימות של עוינות אישית, שחשו נציגי שתי הקבוצות זו כלפי זו (למשל 'עמ' 176-177; 'עמ' 208-211). מן הצד האחד מתייצבים נציגי 'החינוכאים', כמו רבקה גורפיין, מרים רות ואחרים מן התנועה הקיבוצית, שמבקשים להוציא לאור טקסטים לוקליים כמעט ברוח 'הריאליזם הסוציאליסטי', ומן הצד השני בעיקר לאה גולדברג, עורכת המדור לספרות ילדים בהוצאת ספרית פועלים, שמעמדה כמשוררת מוערכת וככותבת לילדים אפשר לה לעמוד בפרץ ולדחות את הלחצים (ראו הפרק התשיעי, 'עמ' 204-221; ובעיקר 'עמ' 218-221). מעניין במיוחד הוויכוח שהתנהל מאחורי הקלעים של הפקת הספר האהוב, **שמוליק קיפור**, פרי יצירתם המשותפת של המשורר ט' כרמי ואשתו שושנה הימן, שלא היו חברי קיבוץ ('עמ' 174-177). בזכותה של לאה גולדברג יצאו לאור גם יצירות קלאסיות ומודרניות לילדים, שכתבו משוררים וסופרים מן הארץ ומן העולם, יצירות שפתחו לפני הילדים עולמות עשירים של דמיון, שעשועי לשון מתוחכמים, ואפילו טקסטים של 'נר-נס', של טובי הכותבים. בטווח הארוך הסתבר שהברית שנכרתה בין העורכים הראשיים של ההוצאות שהיו בעצמם חברי קיבוץ, כמו דויד הנגבי למשל, לבין חבורת המשוררים שנתמנו כעורכי הסדרות לילדים והיו בעצמם כותבים מעולים, כמו למשל לאה גולדברג ושלונסקי, ברית שיצרה פתיחות וגם ההיענות לערכים אוניברסליים ולא רק פרטיקולריים – ניצחה. השותפות שיצרו המשוררים והסופרים המוכרים, שכתבו בעיקר למבוגרים, עם הוצאות הספרות הפועליות 'הצילה' את האיננונטר של ספרות הילדים הפועלית מתכתיבים אידאולוגיים צרים מדי ופתחה לפני הילדים עולמות של דמיון ופנטזיה שמעבר לגדר הקיבוצית. התופעה הזאת של התגייסות סופרים ומשוררים מוכרים ומוערכים לכתיבה גם עבור ילדים היא ייחודית, כך נדמה לי, לתרבות העברית המתחדשת וראויה לעיון מיוחד.

שני פרקים הקדישה יעל דר לחיים נחמן ביאליק ('עמ' 78-116) ולקדיה מולודובסקי ('עמ' 162-184), שגם הם פתחו את היצירה לילדים לעולמות חדשים. מעמדו של ביאליק

1 ראו ספרי, **המחתרת הנפשית: על ראשית הרומן הקיבוצי**, תל אביב 1995.

כמשורר לאומי ואימוצו בידי רשת החינוך לילדי עובדים, הזרימה לתוך הקנון גם שירי ילדים שנוצרו בגולה, למרות האווירה של שלילת הגולה ששלטה באותו זמן. גם הפרק על קדיה מולודובסקי משמש ליעל דר כמקרה מבחן כדי להדגים את השינוי שחל בקרב העורכים ביחס לשלילת הגולה עם תום מלחמת העולם השנייה. שואת העם היהודי הניעה את קובעי הטעם לקריאה מחודשת של שיריה של מולודובסקי, ששימשו כמצבת זיכרון לקהילות היהודיות שנמחקו, ושיריה שתורגמו מיידית זכו אף הם לקהל קוראים נלהב. שותפויות נוספות כמו השתלבותו של נחום גוטמן כמאייר קבוע וככותב לילדים, חשפו גם הן את הקוראים הצעירים לקולות אחרים והרחיבו את עולמם.

בפרק הסיכום שלה טובעת דר את המושג 'צ'רימה יפה להתפאר' (עמ' 222-228). התוצר הספרותי שנוצר בסופו של דבר היה מבוסס, לדבריה, על צ'רימה מובנית ועל מתח מתמיד בין קולות שונים, שטיפחו את אופייה ההטרוגני של הספרות לילדים, הצילו את 'היפה הספרות' מן הקונפורמיות ויצרו בהדרגה פואטיקה דיאלקטית, ששומרת על המתח בין המקומי לאוניברסלי, בין הקולקטיבי לאינדיבידואלי ובין האקטואלי לעל זמני.

המחקר של דר עשיר, כאמור, בהדגמות טקסטואליות ובניתוחים ספרותיים, ומבוסס על עיון במסמכים ארכיוניים רבים, תעודות ומכתבים שמדגימים היטב את התזה המרכזית שלה. לשון הכתיבה בהירה וזורמת, וקשה לבקש ממחקר שעשה כל כך הרבה 'עוד משהו'. ובכל זאת, לצד הפרקים המיוחדים שדר הקדישה לשני יוצרים אינדיבידואלים מן הראוי היה להקדיש, לדעתי, גם פרק מיוחד ודיון מורכב יותר למשוררת פניה ברגשטיין, שיצירתה לילדים הפכה גם היא לקלאסיקה שעומדת במבחן הזמן (דר הקדישה לברגשטיין רק כמה עמודים, 164-171, שבהם דנה במודל משפחה אחר, אישי יותר, שנרמז בספרה של ברגשטיין, **בוא אלי פרפר נחמד**). ברגשטיין משמשת דוגמה מצוינת למשוררת 'מבפנים', חברת קיבוץ, ששיריה מכילים את השניות והמורכבות הדיאלקטית שדר מחפשת אחריה בספרות המעולה. הדיאלקטיקה כאן אינה מבוססת על קולות שונים המצטרפים לקנון אלא על המורכבות הפנימית שהתקיימה במשוררת אחת. ונזכיר בקיצור המתבקש רק כמה מן הנושאים שניתן היה לפתח: ברגשטיין כתבה טקסטים לילדים שלא התחמקו מביטוי קונפליקטים. ברשימה שהופיעה בהארץ במלאת מאה שנה להולדתה, היטיב אריאל הירשפלד לאפיין את כתיבתה: 'היא כתבה היטב לילדים – ניסע אל השדה' או 'רחלי עמוס ואילנה' ובמיוחד אוסף הסיפורים 'חרוזים אדומים', שהם מן הסיפורים המצוינים והמעמיקים ביותר שנכתבו כאן לילדים בני שבע עד עשר. יש בהם אותו קשב רציני לילדים כבשירי הפעוטות וצירוף מפתיע של רכות ואומץ לגעת בנקודות של כאב וקונפליקט'.²

ברגשטיין הייתה מן הראשונות שנתנה ביטוי לגעגועיה למשפחתה ולתרבות היהודית הגלותית שאבדה (כמו למשל בשירה הנפלא 'ניגונים'), ומן המגיבות הראשונות על הידיעות שהגיעו מאירופה מאז 1938. היא זו שתרגמה את 'פתחו את השער' של קדיה מולודובסקי.

ספרה רחלי, למשל, שהתפרסם לראשונה ב־1948, מספר על ילדה סקרנית, שהסנדלר בקיבוץ מעניק לה זוג נעלי קסם, שבאמצעותם יוצאת הילדה מן הגדר – מן המעגל המקומי הסגור, אם תרצו, של הקיבוץ – משוטטת במרחבי השדות ומגיעה עד לים הגדול. הסיפור עשיר בתיאורים פנטסטיים, והמרחב שבין השדות לים נפתח לפני הילדה באמצעות הדמיון. פניה ברגשטיין הייתה כידוע גם משוררת מצוינת למבוגרים (בציר, אסיף). בעצם היא מציגה ביצירתה הספרותית לילדים דגם מעניין ומורכב, שמכיל בתוכו את כל האלמנטים שיעל דר מחפשת בספרות היותר מעולה לילדים. הכול בתוך המרחב הנפשי של אישיות אחת, והכול נכתב מתוך החוג הפנימי ביותר של הקונסנזוס האידאולוגי התנועתי. האם ייתכן שכל ההבדל נעוץ בכישרונו האמנותי של היוצר ולא בהבדל בין ספרות מגויסת לבין ספרות לשמה?

ועוד, היה מעניין לדעתי לבדוק את הרפרטואר האמתי שהזין את הקוראים הצעירים, בהשוואה לרפרטואר הממסדי, שהוגש להם על ידי המוציאים לאור התנועתיים. במחקר זוטא שערכתי בקיבוץ, גבעת ברנר, התברר שהתוצר הספרותי שאליו נחשפו הילדים בקיבוץ בעשר השנים הראשונות (1927–1937) כלל כמובן גם סיפורים בעל פה, מתוך הזיכרון, בעיקר של אגדות עם (אנדרסן, גרים וכד'), ושל סיפורי המקרא, שסיפרו לילדים הוריהם לפני השינה. הפרקטיקה ההורית הפרטית לא נענתה כמסתבר לתכתיבים מלמעלה, ומה שהביאו אתם ההורים מן התרבות שאותה נטשו ככיכול (אבל כנראה לא לגמרי), בוודאי הזינה את מגוון הקולות של הקנון הספרותי באופן ספונטני. לעניין זה מצאתי עדות מעניינת אצל אמה לוי־תלמי, חברת משמר העמק, גננת וסופרת שכתבה גם למבוגרים וגם לילדים (ולמים כיהנה כחברת כנסת). בקובץ **שי לילדינו: תרבות לילדים בקיבוצים**, שיצא לאור ב־2012 בעקבות תערוכה על תרבות לילדים בקיבוצים, שנערכה במשכן לאמנות בעין חרוד,³ מביאה החוקרת, עינת אמיתי, מאמר מעניין פרי עטה של אמה לוי־תלמי, שגם היא מגיעה ככיכול מן החוג המחויב, התנועתי. לוי־תלמי מכירה בכוחה החיוני של אגדת העם, שליטושה הסגנוני, שעבר זיקוק של דורות, הפך אותה לנצחית: 'פסלנו אותה לחלוטין, נעלנו לפניה את הדלתות והיא הסתננה בעד הסדקים והתאזרחה. הילדים הסבירו לה פנים ו... ידידי הילדים ידירנו הם. [...]. ניטל ממנה כל פסוק מיותר, כל תיאור שירי – נשאר היין בלבד. על כן חסונה היא האגדה, בלתי מתפשרת עם שיטות חינוך'.⁴

בשום שכל מנתחת לוי־תלמי את תכונותיה של האגדה הקלאסית על כוחה הנצחי וגם על חולשותיה (הרבה לפני קסמן של אגדות של בטלהיים). היא מסבירה מה מסתתר מאחורי משחקי התפקידים הנוהגים בה, מתארת את הערכים הגבריים שהיא מייצגת – 'כל תפקידן של הבנות הוא לחכות לגואל' – והעיקר: 'המרבד המעופף של האגדה מתבסס על הציפייה

3 עינת אמיתי, **שי לילדינו: תרבות לילדים בקיבוצים**, עין חרוד 2012.

4 אמה לוי־תלמי, 'הסיפור והאגדה', שם, עמ' 224; המאמר הופיע לראשונה בכתב העת הדים, פברואר 1944, עמ' 42–44. ההדגשה שלי.

לנס וכיסופים לפלא. הם מחנכים לפסיביות ואי פעילות.⁵ נקודה אחרונה זו מניעה אותה להוסיף לסל החינוכי, לצד אגדות העם וסיפורי המקרא, ז'נר חדש של יצירות שמכוון את הילד הצעיר לפעילות אקטיבית שאינה מבוססת על הציפייה לנסים. מסקנתה החינוכית מעניינת ובפירוש אינה נגזרת אך ורק מראייה אידאולוגית לוקלית:

להעז ולגיש את האגדה התנ"כית כאגדה עממית בלי ליטול טעמה ושפתה. להגיש את 'אגדת הגולה' על כל גווניה, ואחרון אחרון את 'אגדת המציאות החדשה'. אסור לנו לפסוח על היאבקות הגיבור עם עצמו, זה מקור הפעילות. סתירה נפשית פנימית, ככל סתירה – היא יסוד ההתקדמות. אם גרמה להרפתקה, לפעילות, אדרבה. גם ילדים למדו לשיר בשני קולות. תירקם גם אגדתנו – לא אוניסונו – כפל נימים וגוונים, בין אור ובין חושך יש צל, שהוא התמודדות בין השנים, בין טוב ובין רע יש היאבקות פנימית, בין אהבה ושנאה משתרע שטח רחב ושומם ושמו – חובה.⁶

נראה, אם כן, שהוויכוח על 'היפה לעצמו' לא התרחש רק בין שתי קבוצות אוניפורמיות אלא גם במרחב האישי של רבים מן המשתתפים בתהליך. ואולי לא צרימה יש כאן (ביטוי קשה לכשעצמו) אלא מקהלה, שאחזה גם בזה וגם בזה, ומצאה את ניסוחה היותר המדויק, לדעתי, בכותרת שנבחרה לספר: קאנון בכמה קולות.

5 שם, עמ' 225.

6 שם, עמ' 227. ההדגשה שלי.

